

Πλατεία Κολωνακίου: Η ανάπλαση του 2004 και το άδοξο τέλος της

Μανώλης Ηλιάκης - 06/02/2022

Αρχιτέκτονες: Δημήτρης και Σουζάνα Αντωνακάκη

Πλατεία Κολωνακίου: Η ανάπλαση του 2004 και το άδοξο τέλος της

Αρχιτέκτονες: Δημήτρης και Σουζάνα Αντωνακάκη

Με αφορμή το πρόσφατο άρθρο του Δημήτρη Αντωνακάκη με τίτλο «Η πλατεία Κολωνακίου και πάλι στην επικαιρότητα», θυμήθηκα την ενασχόλησή μου για την κατανόηση αυτού του σημαντικού έργου, προκειμένου να μπορέσω να γράψω ένα άρθρο για τον σχεδιασμό της και να ξεναγήσω φοιτητές αρχιτεκτονικής, landscape design και interior architectural design σε αυτήν.

Δεν είναι η πρώτη φορά που η Ελληνική Πολιτεία αδιαφορεί για τη σύγχρονη αρχιτεκτονική κληρονομιά μας. Τα τελευταία 17 χρόνια, με θλίψη παρατήρησα και εγώ τη διαδοχική εγκατάλειψη και την καταστροφή μιας από τις εμβληματικότερες πλατείες της Αθήνας.

Η σημερινή πλήρης καταστροφή της πλατείας Φιλικής Εταιρείας, για την κατασκευή του νέου σταθμού του μετρό, είναι το αποκορύφωμα της αδιαφορίας για το έργο των αρχιτεκτόνων της. Ακόμα και εάν είναι αναγκαία η δημιουργία ενός ακόμα σταθμού σε τόσο κοντινή απόσταση από τον σταθμό του Ευαγγελισμού (750 μέτρων), δεν θα έπρεπε να έχουν ερωτηθεί οι αρχιτέκτονες για την οποιαδήποτε αλλοίωση του έργου τους;

Στη διάρκεια της ανάπλασης της πλατείας το 2004, υπήρχαν αβάσιμες επικρίσεις για περιορισμό του πρασίνου. Η διαμόρφωση του ζεύγους Αντωνακάκη, όχι μόνο δεν περιορίσε το πράσινο, αλλά το πολλαπλασίασε. Σήμερα, όλα τα δέντρα έχουν κοπεί χωρίς να διαμαρτυρηθεί κανείς.

Θυμάμαι να έχω ξεναγήσει στην πλατεία Φιλικής Εταιρείας φοιτητές από την Αρχιτεκτονική Σχολή της Νυρεμβέργης, της FH Potsdam του Βερολίνου, της L'Ecole Nationale Supérieure d'Architecture του Μονπελιέ, του Πανεπιστήμιο IUAV της Βενετίας.

Με τους φοιτητές μου από την Ελλάδα επισκεπτόμασταν σχεδόν κάθε χρόνο την πλατεία, στο πλαίσιο των αρχιτεκτονικών περιπάτων μας. Τα τελευταία χρόνια, η εικόνα της πλατείας Φιλικής Εταιρείας ήταν τόσο θλιβερή, και δεν την συμπεριελάμβανα στις διαδρομές μας.

Για τη Σουζάνα και τον Δημήτρη Αντωνακάκη, η αρχιτεκτονική αποτελεί μια ταυτόχρονα υλική και πνευματική ενασχόληση. Ο σχεδιασμός και η κατασκευή ενός χώρου εσωτερικού, ημιυπαίθριου ή εξωτερικού, είναι μια τεχνική και καλλιτεχνική πράξη. Αφορά την καθημερινή ζωή, τις σχέσεις που δημιουργούνται μεταξύ των ανθρώπων, την κάλυψη αναγκών που δεν συνδέονται μόνο με τη λειτουργικότητα αλλά και την ποιητική του χώρου¹.

Η Σουζάνα Αντωνακάκη, σ' ένα κείμενό της, είχε επισημάνει ότι η «άκρατη παγκοσμιοποίηση και η σαρκοβόρος ανταγωνιστικότητα μεταθέτουν τις προτεραιότητες, καταλύουν τη χρονικότητα, άρα και τις απαραίτητες ανάσες του χώρου, παραμορφώνουν το νόημα του κατοικείν, μετατρέποντας την αρχιτεκτονική από πράξη δημιουργική σε ανούσια επιχείρηση. Έτσι, η ενασχόληση με την Τέχνη της αρχιτεκτονικής σήμερα, ίσως αποτελεί επαναστατική πράξη. Οι αρχιτέκτονες, ποτέ άλλοτε στην ιστορία της αρχιτεκτονικής, δεν είχαν να αντιμετωπίσουν τόσα διλήμματα σε σχέση με την ηθική του χώρου, διλήμματα, πιέσεις και αδιαφορία»².

Στα κείμενα και στις διαλέξεις τους, οι αρχιτέκτονες κάνουν συχνά αναφορές σε φιλοσόφους, καλλιτέχνες, λογοτέχνες και αρχιτέκτονες• ενδιαφέρονται κυρίως για τον ποιητικό λόγο αυτών. Έτσι καταφέρνουν να εξηγήσουν καλύτερα την αντίληψή τους για την αρχιτεκτονική. Στο έργο τους, η επεξεργασία των χώρων, των οικοδομικών λεπτομερειών και των επιφανειών, συνδέεται με συμβολισμούς. Πολλές φορές είναι το υλικό αποτέλεσμα των διανοητικών μέσων που χρησιμοποιούν. Ανασυνθέτουν τυπολογίες από την ιστορία της αρχιτεκτονικής, επανερμηνεύουν την παράδοση της μεσογειακής και της ελληνικής ανώνυμης αρχιτεκτονικής.

Η στενή αλληλεξάρτηση θεωρίας και πράξης, παράλληλα με κάποιες σταθερές, όπως τη σχέση με τον τόπο και το τοπίο, τις γεωγραφικές παραμέτρους, τις ιδιαίτερες κοινωνικές συνθήκες, δίνουν έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα στην αρχιτεκτονική τους. Δεν είναι τυχαίο ότι ο ιστορικός αρχιτεκτονικής, Kenneth Frampton, συμπεριλαμβάνει το έργο των Αντωνακάκηδων στο βιβλίο του «Μοντέρνα Αρχιτεκτονική», στο κεφάλαιο: «Κριτικός Τοπικισμός: μοντέρνα αρχιτεκτονική και πολιτιστική ταυτότητα».

Σε όλα σχεδόν τα έργα των Δημήτρη και Σουζάνας Αντωνακάκη υπάρχει ένα είδος δομημένου αρχιτεκτονικού περιπάτου. Τα κτίριά τους χαρακτηρίζονται από πορείες και διαδρομές, στις οποίες υπάρχει μεταφορά της πόλης ή του υπαίθριου χώρου στο εσωτερικό. Το σύστημα κίνησης, που στην πορεία του αλλάζει κατεύθυνση και δημιουργεί θύλακες χώρου, σημεία στάσης και συνάντησης, μοιάζει με τους ελεύθερους ανοιχτούς χώρους των παραδοσιακών οικισμών. Η έννοια της εσωτερικής αυλής που μπορεί να είναι στεγασμένη, τονίζει την αξία της διαδρομής. Οι διάδρομοι αποτελούν ενδιάμεσους χώρους ζωής, και ο τρόπος που το φως διαχέεται με διαφορετικό κάθε φορά τρόπο στον εσωτερικό χώρο, δημιουργεί μια ατμόσφαιρα αναστοχασμού για τους κατοίκους.

Οι Lefainvre/ Τζώνης πιστεύουν ότι το μονοπάτι - η πορεία - ο περίπατος δεν είναι μόνο ένα λειτουργικό στοιχείο, όπως ένας διάδρομος που συνδέει δύο σημεία. Είναι μάλλον μια δήλωση του ανθρώπου, που ακόμα και στο κενό μεταφέρει τον απόηχο της ανθρώπινης φωνής, της συνάντησης και συνεύρεσης των ανθρώπων³.

Με τις ίδιες αρχές δουλεύουν οι αρχιτέκτονες και τον υπαίθριο χώρο. Η πλατεία Κολωνακίου θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένας εσωτερικός δημόσιος χώρος στην πόλη, ένα μεγάλο ανοιχτό σπίτι προς δημόσια χρήση. Ένας χώρος, ο οποίος σε προστατεύει και σε αποκόπτει από τον θόρυβο και τον έντονο ρυθμό της πόλης.

Η ανάμνηση της πλατείας Φιλικής Εταιρείας

Δεξιά και αριστερά του κεντρικού πυρήνα, στον οποίο εντάσσεται το υγρό στοιχείο (καταρράκτες και πίδακες νερού), αναπτύσσονται δύο βασικοί άξονες περιπάτου που διασχίζουν όλη την πλατεία, ως προέκταση των πεζοδρομίων της οδού Σκουφά (από την οδό Πατριάρχου Ιωακείμ έως την οδό Κουμπάρη). Πλευρικά αυτών των αξόνων αναπτύσσονται μικρότερες ενότητες θεματικών κήπων και προστατευμένες ζώνες ανάπαυσης. Στην πλευρά προς την οδό Κουμπάρη υπάρχει μία ενότητα για το παιχνίδι παιδιών. Εκεί σχεδιάζεται ένα μικρό μεταλλικό γεφύρι με ξύλινο δάπεδο, βαμμένο με χοντροκόκκινο χρώμα, θυμίζοντας τα παραδοσιακά γιαπωνέζικα γεφύρια. Μοιάζει σαν ένα μεγεθυμένο παιδικό παιχνίδι δίπλα σ' έναν τρισδιάστατο σχηματισμό μαιάνδρου. Ο μαιάνδρος, σαν σπειροειδής έλικας, μπορεί να περπατηθεί• οι αναλογίες του είναι πλησιέστερες στην κλίμακα ενός παιδιού. Η εναλλαγή των υλικών στο ιδιότυπο αυτό μονοπάτι (χαλίκι, χρώμα, κυβόλιθοι, μπετόν), σε συνδυασμό με το άρωμα από τις λεβάντες που υπάρχουν περιμετρικά και την αμυγδαλιά στο κέντρο της σπείρας, ενεργοποιεί όλες τις αισθήσεις. Ταυτόχρονα, αυτός ο σχηματισμός, όπως μου είχαν πει οι αρχιτέκτονες, μεταφέρει έναν «κώδικα μυστηρίου»• πρόκειται για ένα «περιβάλλον βαθιά μοντέρνο και ταυτόχρονα πλούσιο σε συνειρμούς». Τα χρώματα των υλικών και των κατασκευών συνδιαλέγονται με τα χρώματα των φυτών και των δέντρων.

Από την απέναντι μεριά, προς τη μεριά της οδού Καψάλη, αναπτύσσονται κάποιες άλλες σκιερές ενότητες στάσης και κίνησης. Μια μεταλλική πέργκολα που εδράζεται σε μπετονένια στοιχεία με ιδιαίτερο μορφολογικό χαρακτήρα, επιτρέπει στα γιασεμιά, στις μπουκαμβίλιες και στα αγιοκλήματα που έχουν φυτευτεί παράπλευρα, να αναρριχηθούν. Μία όαση δροσιάς τούς καλοκαιρινούς μήνες, λόγω του ευχάριστου μικροκλίματος που δημιουργείται από τα φυτά. Κατά μήκος αυτής της πορείας δημιουργούνται θύλακες χώρου - καθίσματα, ενδιαμέσοι χώροι ζωής, ακριβώς όπως συμβαίνει και στους διαδρόμους που διαμορφώνουν οι αρχιτέκτονες στα κτίριά τους. Η διατομή των υποστυλωμάτων της πέργκολας από οπλισμένο σκυρόδεμα, είναι επίτηδες μεγαλύτερη από το απαιτούμενο, προκειμένου να δίνεται η αίσθηση του θύλακα ή του αρχέτυπου της σπηλιάς. Ακριβώς δίπλα αναπτύσσονται «πεζούλες»-βαθμίδες με χλόη, κάτω από

τη σκιά ενός μεγάλου πλάτανου που προϋπήρχε. Η διαμόρφωση αυτή θυμίζει μικρό θέατρο, στο οποίο ο πρωταγωνιστής είναι η καθημερινή ζωή της πλατείας.

Στον κεντρικό χώρο υπάρχει λιγότερος θόρυβος, λόγω της υψομετρικής διαφοράς ανάμεσα στο υψηλότερο επίπεδο που καταλήγει η οδός Σκουφά και σε αυτό όπου βρίσκονται οι μικροί καταρράκτες. Στην εσοχή, κάτω από το πλάτωμα, επί της Πατριάρχου Ιωακείμ, το νερό μοιάζει να αναβλύζει από αρχαία πηγή σε σπηλιά ή από ένα Νυμφαίο⁴. Το κελάρυσμα του νερού και η υψομετρική διαφορά δημιουργούν έναν τόπο ηρεμίας και ελευθερίας από την πολύβουη πόλη. Με αυτό το στοιχείο του καταρράκτη δημιουργείται ένας φυσικός δροσισμός, λόγω της εξάτμισης του νερού τις ζεστές μέρες του χρόνου. Σε αυτή τη ενότητα σε σχήμα Γ, μπορεί κανείς να κάτσει και να απολαύσει το νερό. Καθίσματα με διάφορες παραλλαγές έχουν τοποθετηθεί σε διάφορα σημεία αυτής της ενότητας και μας θυμίζουν τα αρχαία σύνθρονα, κυρίως αυτά που συναντάμε στους Δελφούς.

Στην κεντρική ενότητα-ζώνη με τους καταρράκτες διακρίνει κανείς μια σειρά με χαμηλούς πίδακες νερού, οι οποίοι υποστηρίζουν τις χαράξεις και τον κάναβο της πλατείας. Το στοιχείο του νερού είναι η υπόμνηση της ιστορικής «Δεξαμενής» που υπάρχει λίγο πιο πάνω στην περιοχή, και συνεχίζεται λίγο πιο κάτω στον Εθνικό κήπο. Το βράδυ, ο φωτισμός αλλάζει περιοδικά χρώμα στους καταρράκτες, και οι ειδικά σχεδιασμένοι μεταλλικοί στύλοι φωτισμού αυξάνουν τη θεατρικότητα του χώρου.

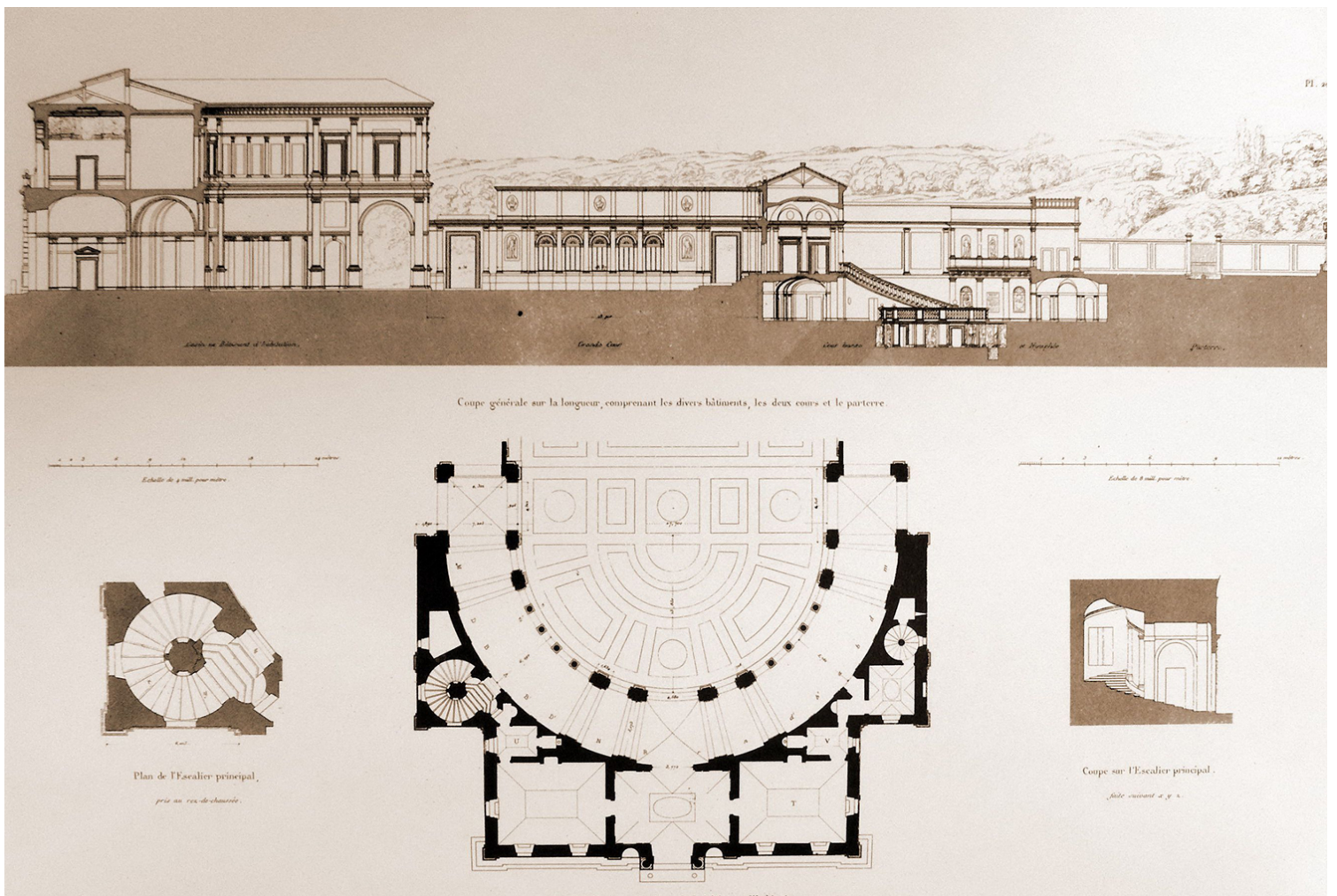
Στην παλιά διαμόρφωση, οι ημιυπόγειες τουαλέτες είχαν κεντρική θέση και βρίσκονταν στο σημερινό σημείο των καταρρακτών. Αντικαταστάθηκαν με WC δίπλα στο περίπτερο επί της οδού Καψάλη.

Οι λοξές χαράξεις της αρχιτεκτονικής σύνθεσης τονίζουν τον δρόμο προς το Μουσείο Μπενάκη, τη Λ. Βασιλίσσης Σοφίας, και υποδηλώνουν τη διάθεση των αρχιτεκτόνων να συνδεθεί η πλατεία με τον Εθνικό Κήπο. Ο άξονας αυτός τονίζεται με τις δαπεδοστρώσεις και την υφή των υλικών.

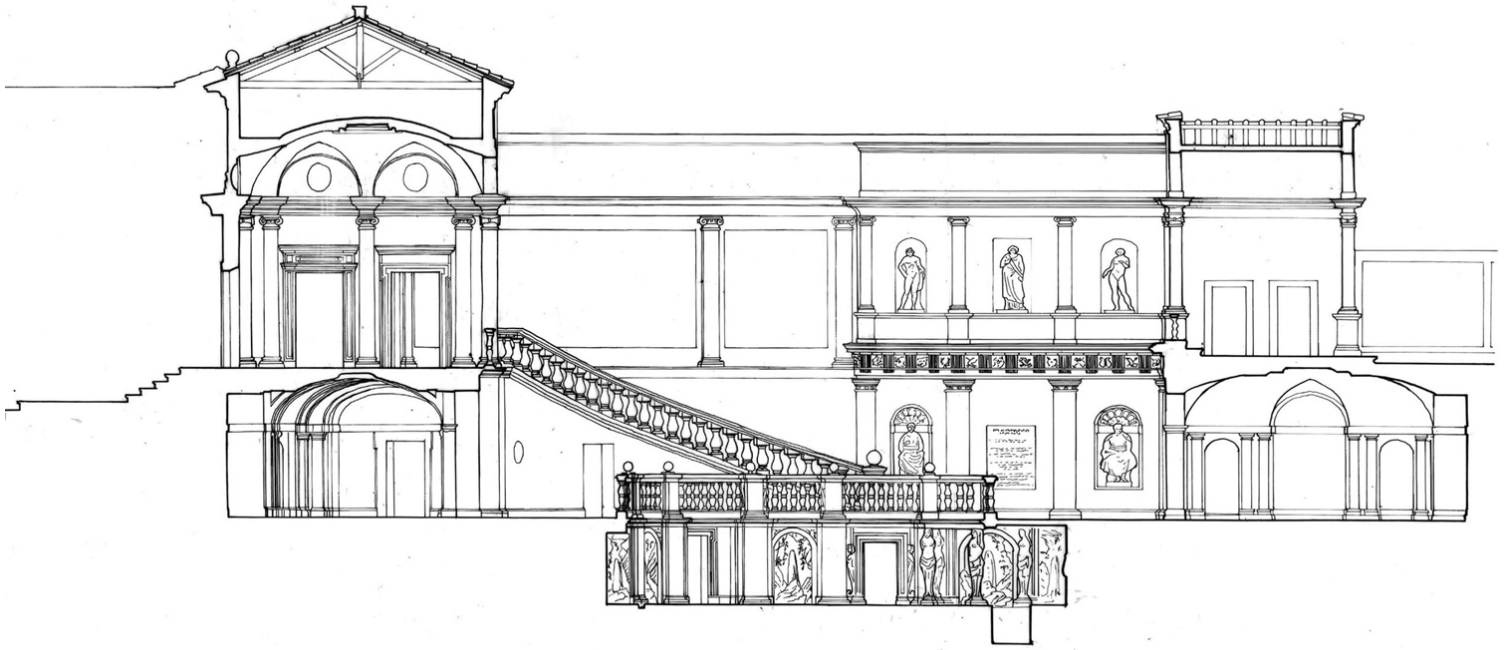
Ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά στο έργο των Δ. και Σ. Αντωνακάκη είναι η σχέση του εξωτερικού με τον εσωτερικό χώρο. Σε πολλά κτίριά τους, το εξωτερικό περιβάλλον «πέζει» την επιδερμίδα τους προς τα μέσα, δημιουργώντας μια σταδιακή μετάβαση από τον δημόσιο στον ιδιωτικό χώρο. Με μορφή εσοχών,

κατωφλιών, στεγασμένων βεραντών, στοών, δημιουργείται ένα είδος ασάφειας για το πού τελειώνει ο εσωτερικός χώρος και για το πού αρχίζει ο εξωτερικός. Η ίδια αμφισημία υπάρχει και στη διαμόρφωση της πλατείας. Η ασάφεια των ορίων, ο διάλογος μεταξύ προστατευμένων και ανοιχτών χώρων μοιάζει να έχει την ίδια λογική, όπως και στα κτίριά τους. Τόσο η οφιοειδής διαμόρφωση δίπλα στους τεχνητούς καταρράκτες, όσο και ο τρόπος επικοινωνίας των διαφορετικών ενότητων του χώρου, τονίζουν αυτή την πρόθεση.

Η δομή της πλατείας θα μπορούσε να συνδεθεί με τυπολογίες από βίλες της Αναγέννησης και την Αγγλική Κηποτεχνία του 18ου αι. (Το κίνημα *picturesque*⁵). Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η αναπαράσταση της Villa Toscana σε σχέδια του 18ου αι. Σε αυτά διακρίνονται τυπολογικές ομοιότητες με την πλατεία Κολωνακίου. Η σταυροειδείς κατόψεις με τις τέσσερις διαφορετικές θεματικές ενότητες (ελεύθερες και γεωμετρικές διαμορφώσεις), καθώς και ο λοξός κάναβος στα σχέδια, θυμίζει τη διαμόρφωση των Δ. και Σ. Αντωνακάκη. Η δομή της πλατείας μοιάζει με αμφιθέατρο που κοιτάζει προς τις απέναντι πολυκατοικίες, εκεί που βρίσκεται το Βρετανικό Συμβούλιο. Και αυτό το χαρακτηριστικό μάς θυμίζει τα παραπάνω σχέδια του 18ου αιώνα. Άλλος ένας συσχετισμός θα μπορούσε να είναι αυτός με τη Villa Giulia των Ammannati και Vignola. Το Νυμφαίο στην κατοικία βρίσκεται δύο ορόφους χαμηλότερα από τη φυσική στάθμη του εδάφους, και η τυπολογία του μοιάζει με τους μικρούς καταρράκτες της πλατείας Κολωνακίου⁶.

Κατά μήκος τομή της Villa Giulia των Ammannati και Vignola

Κατά μήκος τομή της Villa Giulia στην ενότητα του Νυμφαίου

Θα μπορούσε κανείς να κάνει αρκετούς συσχετισμούς, ακόμα και με σύγχρονα παραδείγματα, όπως το πάρκο Citroën στο Παρίσι. Φυσικά η κλίμακά του είναι διαφορετική, αλλά στη δομή του διακρίνουμε παρόμοιους αρχιτεκτονικούς χειρισμούς: Μια κεντρική ζώνη, ο άξονας της οποίας καταλήγει σε μια διαμόρφωση με πίδακες νερού. Πλευρικά αυτής της ζώνης αναπτύσσονται θεματικοί κήποι και θερμοκήπια με εξωτικά φυτά.

Όταν ολοκληρώθηκε η πλατεία, υπήρχαν αρκετά δημοσιεύματα για κατάχρηση του οπλισμένου σκυροδέματος. Επειδή στην κοινή συνείδηση το οπλισμένο σκυρόδεμα (*béton armé*) έχει συνδεθεί με την καταστροφή της Αθήνας, μάλλον ξεχνάμε ότι με αυτό έχουν υλοποιηθεί αριστουργήματα αρχιτεκτονικής, αλλά και Τέχνης. Παρόλα αυτά, εάν παρατηρήσει κανείς προσεκτικά, θα διαπιστώσει ότι έχουν χρησιμοποιηθεί και πολλά άλλα υλικά: Το κεντρικό τμήμα της πλατείας έχει επιστρωθεί με μάρμαρο Μεσολογγίου, το οποίο είναι αντλιοσθητικό και ιδιαίτερης αντοχής. Είναι πιο «αμμουδερό» στο χρώμα, και οι αρχιτέκτονες μας λένε να το προσέξουμε μετά τη βροχή, να το δούμε να μεταμορφώνεται και να αποκτά «βάθος». Ειδικές διαδρομές και γείσα είναι στρωμένα με καρναζέικο μάρμαρο, ενώ το μέταλλο χρησιμοποιείται σε διάφορα σημεία: στη γέφυρα, στα φωτιστικά σώματα, στην πέργκολα. Κυβόλιθοι, πατημένο χώμα και χαλίκι, συμπληρώνουν την εικόνα.

Σπανίως βλέπουμε στη χώρα μας δημόσιους χώρους με αυτή την ποιότητα. Είναι ελάχιστα τα παραδείγματα δημόσιων χώρων στην Αθήνα, στους οποίους έχουν υλοποιηθεί πλήρως οι ιδέες των δημιουργών τους. Το μεγαλύτερο σε έκταση είναι οι διαμορφώσεις στον λόφο του Φιλοπάππου και της Ακρόπολης από τον Δημήτρη Πικιώνη⁷.

Όταν χτιζόταν η πλατεία, ο Δημήτρης Αντωνακάκης έλεγε: «Αναγκαζόμαστε να παρακαλάμε τους εργολάβους να μην κάνουν πράγματα που θα αλλοιώσουν τη μελέτη μας. Η απάντησή τους είναι: "Πείτε το στην υπηρεσία να μου το πει. Εγώ από εσάς δεν μπορώ να πάρω καμία εντολή." Οι αρχές που τηρούνται σε μια αρχιτεκτονική μελέτη είναι υπόθεση ζωής. Διαφορετικά λοιπόν θα υπερασπιστούν αυτή την υπόθεση οι υπεύθυνοι μελετητές και αλλιώς οι επιβλέποντες των τεχνικών υπηρεσιών, οι οποίοι δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουν τις ιεραρχήσεις και τις προτεραιότητες της μελέτης, ώστε όταν παρουσιάζονται εμπόδια στην εφαρμογή να αντιμετωπίζονται σωστά ενταγμένα στη συνολική λογική του έργου. Η απουσία υπευθύνου οδηγεί σε αδιάφορες και αποσπασματικά σχεδιασμένες πλατείες, για τις οποίες κατηγορούνται από το κοινό βιαστικά οι αρχιτέκτονες μελετητές».

Εάν είχε υλοποιηθεί το αρχικό σχέδιο για την πεζοδρόμηση της οδού στο νοτιοανατολικό μέτωπο, θα είχε τονιστεί περισσότερο η πρόθεση του ζεύγους Αντωνακάκη, η πλατεία να «κοιτάζει» την πόλη. Το μαρμάρινο στηθαίο, πάνω από τη «σπηλιά» με τους καταρράκτες, «αναπτύσσει έναν διάλογο με τα σχέδια στα μπαλκόνια της απέναντι αρχοντικής πολυκατοικίας στην Πατριάρχου Ιωακείμ και Σκουφά», επισημαίνει η Σουζάνα Αντωνακάκη.

Παρά τις κατηγορίες των αρχικών επικριτών της πλατείας, αναμφίβολα ο υπαίθριος χώρος είχε αποκτήσει πολύτιμες αρχιτεκτονικές ποιότητες για να υποδεχθεί τη ζωή της ευρύτερης περιοχής. Πράγμα που έγινε, όσο υπήρχε η φροντίδα για την πλατεία. Το πράσινο ήταν περισσότερο σε σχέση με πριν, οι διαμορφώσεις απέπνεαν γαλήνη σε αρκετούς επισκέπτες. Ήταν ένα σημείο διαλείμματος από το άγχος της πόλης. Παιδιά έπαιζαν, οι μεγαλύτεροι αναπαύονταν ή διάβαζαν. Ήταν ένας τόπος συνάντησης και συζήτησης, κάτι που σπανίως βλέπαμε στους διαμορφωμένους χώρους της πόλης πριν την κρίση του κορωνοϊού. Με αφορμή έναν ιδιαίτερα επικίνδυνο ιό, διαπιστώσαμε πόσο πολύτιμος είναι ο δημόσιος χώρος και πόσο λείπει από την Αθήνα.

Μανώλης Ηλιάκης

Αρχιτέκτονας - Spatial Designer | Υπεύθυνος του τομέα Αρχιτεκτονικής Εσωτερικού Χώρου / Σχολή Βακαλό

*Οι φωτογραφίες του άρθρου είναι του Μανώλη Ηλιάκη.

[1] «Η ποιητική του χώρου» είναι ο τίτλος του βιβλίου του Gaston Bachelard που δημοσιεύτηκε το 1958.

[2] Σουζάνα Αντωνακάκη, ΤΡΙΤΗ ΑΠΟΨΗ, Η επιμονή της αρχιτεκτονικής, Ο καθημερινός κτισμένος κόσμος και η τροπή των καιρών, Εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ», 14-01-2004, Σελ.: Ν06

[3] «Ο κάναβος και η πορεία». Μια εισαγωγή στο έργο του Δημήτρη και της Σουζάνας Αντωνακάκη και μερικές προκαταρκτικές σκέψεις γύρω από την ιστορία της σύγχρονης ελληνικής αρχιτεκτονικής κουλτούρας, Αλέξανδρος Τζώνης, Liane Lefainvre, 1981

[4] Μεγάλες δημόσιες κρήνες της Ρωμαϊκής περιόδου, έλκουν την καταγωγή τους από τις κρήνες σε σπήλαια, χώρους λατρείας των νυμφών και άλλων θεοτήτων.

[5] Στο άρθρο του Α. Τζώνη και της L. Lefainvre αναφέρεται ότι οι ρίζες του ελληνικού τοπικισμού έλκουν την καταγωγή τους από το Αγγλικό Κίνημα picturesque, το οποίο στον τομέα της κηποτεχνίας έρχεται σε αντίθεση με τους συμμετρικούς κήπους και τους αυστηρούς κανόνες τους. Στον ελληνικό τοπικισμό θα μπορούσαμε να εντάξουμε και το έργο των Δ. και Σ. Αντωνακάκη.

[6] Με αφορμή τη συζήτηση που είχα κάνει το 2005, με τον αρχιτέκτονα και παλιό συνεργάτη του Α66, Βασίλη Λάζαρη.

[7] Ο Δημήτρης και η Σουζάνα Αντωνακάκη ήταν μαθητές του Δημήτρη Πικιώνη.